

ԱՂՁՆԻՔԱԴԱՅՈՑ ՅՅՈՒՐԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ
(XIX-XX դդ.)

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Հյուրընկալման ավանդույթը դարերի ընթացքում ձևավորված, միևնույն կամ տարրեր ժողովուրդների առանձին ներկայացուցիչների կամ խմբերի միջև փոխհարաբերությունները կարգավորող բարոյաիրավական հաստատություններից է: Ըստ այդմ, շատ ժողովուրդների ավանդական մշակույթում այս սովորույթը ծիսականացված է՝ հյուրին ընդունելը համարվում է պատասխանատու արարողություն: Վաղնջական հյուրընկալման սովորույթը, որն ինքնարուխ ու կամովի է եղել, միշտ զգալի տեղ է գրավել հայոց ավանդական ընտանեկան-հասարակական կյանքում:

Հյուրընկալման հիմնախնդիրն ազգագրական գիտության ուշագրավ ուղղություններից է, որը, ցավոք, հայագիտության մեջ, ինչպես համահայկական կտրվածքով, այնպես էլ ըստ ազգագրական մարզերի, ցայժմ հանգամանորեն ուսումնասիրված չէ: Մինչդեռ հյուրընկալման և հյուրասիրության հայոց ավանդույթների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի համայնական սովորույթների, փոխօգնության, սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունների, հյուրանոցների, իջևանատների ծագման ու զարգացման պատմության և այլ տեսանկյուններից¹:

Հին Հայաստանում հեթանոս հայերն ունեին հյուրընկալման աստված՝ Վանատուրը, որի մեհյանը գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Բագավան գեղացվանում: Նրան նվիրված տոնն արվում էր գարնանը կամ ամռանը. ուխտավորներն օգտվում էին մեհենական հյուրանոցներից: Նավասարդի տոնական շաբաթվա ընթացքում տեղի էին ունենում նավասարդյան բազմապիսի խաղեր: Հյուրերին հայ մարդը պարտավոր էր «վանատուրավարի» ընդունել և ճանապարհել: Տուն մտած հյուրին նախ կերակրում էին, ապա միայն հարց ու փորձով իմանում նրա ով և որտեղացի լինելը:

Ինչպես Հայաստանի այլ գավառներում, Աղձնիքում էլ հյուրն Աստծուն էր համարվում: Ավանդական հյուրընկալման սովորույթն աղձնիքցիների կյանքում միշտ էլ եղել է ինքնարուխ և կարևոր տեղ գրավել նրանց ընտանեկան-հասարակական կենցաղում: Հյուրընկալները պարտա-

¹ Բավականաչափ լավ է ուսումնասիրված հյուսիսկովկասյան որոշ ժողովուրդների համանման սովորույթը, որը տեսական արժեք կարող է ունենալ նաև հայ ուսումնասիրողների համար: Տե՛ս Բ. Խ. Սոբոլևի «Адыгский этикет. Нальчик, 1978, ն ու յ - ն ի՝ Прием почетного гостя в традиционной культуре адыгских (черкесских) народов. Этнические стереотипы поведения. Л., 1985; А. К. Байбурин, А. Л. Топарков. У истоков этикета. Л., 1990; В. К. Гарданов, Гостеприимство, куначество и патронат у адыгов (черкесов) в первой половине XIX века. — "Советская этнография", 1964, № 1; Е. Пчелина. Обряд гостеприимства в Осетии. — "Советская этнография", 1932, № 5, 6.

վոր էին պահպանել Հյուրին դիմավորելու, ողջունելու, տեղավորելու, հանգիստն ապահովելու, ճանապարհելու հետ կապված որոշակի չափանիշներ: Նրանք հավատում էին, թե անհյուրընկալները կարող են պատժվել: Հրեշտակները Հյուրերի կերպարանքով փորձում են նրանց և պատժում զանցառուներին: Հյուրը շատ ժողովուրդների, նաև հայերի մոտ համարվել է սրբազան անձնավորություն, որին պետք էր պատվել ամեն կերպ: Ըստ ժողովրդական պատկերացումների, նա գտնվում էր աստվածների հովանավորության ներքո: Ըստ հայկական սովորույթի, ապաստան հայցող ճանապարհորդին համարում էին Աստծո Հյուր, որը գտնվում էր տնային պահպան Հրեշտակների հովանու ներքո: Հյուրասիրության օրենքները խախտողը ենթարկվում էր հասարակական խիստ պարսպանքի: Հյուրն արտակարգ ուշադրության էր արժանանում ամեն պարագայում՝ անկախ սոցիալական և ազգային պատկանելությունից: Եթե Հյուրերը շատ էին լինում, նրանք համարվում էին հյուրընկալի ազգականներինը և հարևաններինը: Գյուղի մեծերը դալիս, շարվում էին հյուրի շուրջը և ամեն կերպ աշխատում էին շահել, գրավել նրա ուշադրությունը: Ամենուրեք մեծ հարգանք էր վայելում այն ընտանիքը, ուր ամենից շատ էին իջևանում հյուրերը: Ակներև է, որ հյուրերի և հյուրընկալների միջև հնուց անտի մշակված է եղել երկխոսության այն ձևը, որը համընդհանուր է պատմական Հայաստանի բոլոր ազգագրական մարզերում: Այն դեպքում, երբ հյուրը տանտիրոջ ծանոթն էր և հանրահայտ անձնավորություն, տան մեծերը, ազգականները նրան դիմավորում էին բակում, փողոցի սկզբում կամ բնակավայրի մատույցներում՝ «Գալներդ թող բարի լինի», «Բարի գալուստ», «Բարով եք եկել», «Մեր աչքի, մեր գլխի վրա տեղ ունեք» և ողջունի այլ խոսքերով: Եթե անցորդն անծանոթ էր կամ տարիքավոր տղամարդ և օթևան էր խնդրում, նրան դիմավորում և ողջունում էր տանտերը, վերջինիս տանը չլինելու դեպքում՝ մեծահասակ տղամարդը, տանը տղամարդ չլինելու դեպքում՝ տանտիկինը: Հյուրի և հյուրընկալի միջև սովորաբար ընթանում էր հետևյալ երկխոսությունը.

«— Բարի իրիկուն:

— Աստծու բարին, բարով էկար:

— Օտար մարդ եմ, խուր² չե՞ք ուզի:

— Խուրն Աստծուն է, ախպեր ջան, համեցեք, բարով, հազար բարի ես եկել, մեր աչքի վրա տեղ ունես»³:

Եվ հյուրընկալը նրան առաջնորդում էր հյուրասենյակ: Հյուրը բակ և տուն մտնում էր տանտիրոջից հետո, իսկ երբեմն էլ տանտիրոջ համառ խնդրանքից հետո՝ նրանից առաջ: Հյուրին ողջունելուց հետո սեղան էին դրում, որի շուրջը հյուրի և տանտիրոջ հետ նստում էին նաև գերզաստանի մյուս տարեց տղամարդիկ: Հյուրին նստեցնում էին պատվավոր տեղում՝ տան «վերին գլուխը», դռան դիմաց, կարպետի, գորգի կամ բարձի վրա: Մինչև սեղան նստելը, զրուցում էին տարբեր թեմաների շուրջ՝ վար

² Հայերեն հյուր — խուր բառերին Աղձնիքում զուգակցել են նաև քրդերեն և թուրքերեն մասվըր, մեվա, դոնախ, կունախ հոմանիշները:

³ Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. Գերզաստանական տունը և կենցաղը Աղձնիքի Ազնվացճոր պատառում.— «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 1, էջ 240—241:

ու ցանքից, գյուղի նորոթյուններից, եղանակից, անձնական կյանքից: Անծանոթ այցելուներին և ճանապարհորդներին նույն վերաբերմունքն էր ցույց տրվում: Կատարելով ողջունելու, հրավիրելու, տեղավորելու ավանդական սովորույթները, տանտերը զրույցի մեջ էր մտնում հյուրի հետ, սակայն չէր հարցնում ո՞վ լինելը, քանի որ եթե հարկ էր լինում, հյուրն ինքն էր ներկայանում: Ահա թե ինչու կար ասույթ. «Նախ՝ հաց, հետո՝ հարց»: Եթե հյուրը հայտնում էր իր ով լինելն ու այցի նպատակը, և տանտերը հասկանում էր, որ նրա այցը գաղտնի չէ, տունը շուտով լցվում էր բարեկամ-հարազատներով, որոնք ձգտում էին զբաղեցնել և ուրախացնել հյուրին: Ուտելուն նախորդում էին լվացվելն ու տանտիրոջ աղոթքը: Ապա վերջինիս խնդրանքով հյուրը սկսում էր ճաշել, նրան հետևում էին մյուսները: Վերջում տանտերը «մարսողական» մաղթանք էր անում⁴:

Աղձնիքն Արևելքի և Արևմուտքի տարանցիկ հանգույցն էր, որտեղով բազմաթիվ քարավաններ էին անցնում: Հայերից բացի լինում էին նաև անկոչ հյուրեր՝ քրդեր, թուրքեր, արաբներ, պարսիկներ, ասորիներ, հույներ և այլք, որոնցից շատերի լեզուներին տիրապետում էին հյուրընկալները, ուստի վարվելակերպն էլ տարբերություններ էր ունենում հյուրընկալողների էթնիկական և կրոնական պատկանելությանը համապատասխան:

Ընտանեկան հյուրընկալմանը զուգակցում էր նաև համայնքային հյուրընկալումը: Հնագույն սովորույթի համաձայն, XIX դ. վերջերին հայ համայնքը կառուցում էր իջևանատներ՝ գոմեր իրենց օգաններով, որոնք հատկացվում էին հատկապես մեծ քարավանատերերին, սայլվորներին, գրաստավորներին, բազմաքանակ հյուրերին և գյուղին անծանոթ այլ անձանց: Գեղջավազը (ռեսը) օտար հյուրերին կերակրելու և անասնակեր հայթայթելու միջոցները՝ հացը, վառելիքը, անասնակերը, հոգում էր համայնքի ընտանիքներից: Համայնքը հաճախ կեր հայթայթելն անում էր հերթական կարգով, այն իրականացնում էր գյուղի կատարածուն, նրա բացակայության դեպքում՝ նշանակված անձինք, մեկ շաբաթ տևողությամբ, սրանք հայտնի էին շաբաթագիր անվանմամբ: Աղձնիքի հովտային հայկական գյուղերում համայնքային հյուրընկալումն ընկնում էր համայնքի վարչական մարմնի՝ գեղջավազի և հեղինակավոր չորս անձանց վրա: Այցելու օտարականները կամ պաշտոնյա խմբերը բաժանվում էին ազատների (այդպես կոչում էին ունևոր ընտանիքներին) վրա, իսկ նրանց թիվը սահմանափակ լինելու դեպքում բավարարվում էին ռեսի տանը հյուրընկալություն կազմակերպելով:

Հյուրասիրությունը կախված էր հյուրընկալի ունևորությունից: Ընտանիքը տարվա բոլոր եղանակներին հյուրերի համար պահածոյացրած մթերք էր պահում: Ամենահարգի կերակուրը մատուցում էին հյուրերին և ամեն ընտանիք ձգտում էր հնարավորինս լավ կերակրել նրան՝ իր տան պատիվը դրա մեջ տեսնելով: Հյուրին լավ ճանապարհելը, ըստ էության, դառնում էր համայնքի պարտականությունը⁵: Ինչպես և ինչով հյուրասի-

⁴ Ռ. Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. - Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), տետր 9, էջ 84:

⁵ ԴԱՆ, տ. 8, էջ 126, տ. 9, էջ 82:

րելու հանդամանքն այնքան մեծ ուշադրություն էր արժանանում հյուրերի և հյուրընկալողների կողմից, որ հյուրընկալող ընտանիքն ստանում էր պատվական և կամ էլ նվաստացուցիչ մականուն⁶: Պաշտոնատար, անվանի հայ կամ օտար հյուրերի համար երինջ կամ արջառ էին մորթում, մորթելու պատիվն էլ նրանց էր տրվում: Քուրդ պաշտոնյաները երբեմն չարաչահում էին հայերի հյուրընկալ այդ սովորույթը՝ վայել չհամարելով հայի ձեռքով մորթված անասունը: Հյուրի համար մորթվող անասունը «սրբորո» էր կոչվում: Պատվավոր հյուրերին մատուցվում էին մեղր, ըստեղ, շարան, պոպոկի բուր (ընկույզի միջուկ), սեր, մածուն և այլն: Թանկ հյուրին անվանում էին «ոչխարի մաբը»: Մկրտիչ քահանա Մուրադյանը, սասունցի սարվորների առատ հյուրասիրությունը արձանագրելով, նշում է, թե «զոզաներում (այդպես էին անվանում ամառանոցները. – Ռ. Ն.) կաթնամշակ կանայք, որոնց անվանում էին բերվորներ, անցորդներին պատվում էին կաթ, սեր, կարագ և դրանցից պատրաստած համեղ կերակուրներ⁷: Հյուրասիրության ժամանակ առատ էին յուղեղեն կերակուրները՝ բլղուրով, բրնձով փլավը: Մ. Մուրադյանի հավաստմամբ, յուղը լցնում էին շերեփով կամ կավամանով, պանիրը ոչ թե կտրված, այլ ամբողջ դլխով էին սեղանին դնում⁸: Սովորական, պատահական անցորդ հյուրերին անդամ կերակրում էին ոչ ամենօրյա կերակուրներով. հավ էին մորթում, ճմուռ, ձվածեղ, սեր, մածուն, գառլումա մատուցում: Աղքատ ընտանիքներում առօրյա կերակուրը չորթանով, էխնի կոչված շաղգամով, մսով, նվիկ կոչված բանջարով ճաշատեսակներն էին: Հյուրընկալությունն առատորեն էր կաղմակերպվում նաև Աղձնիքի հովտային շրջանների քրդախառն բնակեցված գյուղերում, որտեղ հիմնական սնունդը բրնձով և բլղուրով փլավն էր, ապա՝ մածունը, ձուն, միսը և այլն:

Վիպասան Բաֆֆին ուշադրավ նկարագրություն է թողել Բիթլիսի նահանգի գյուղերից մեկի ռեսիտանը հյուրընկալելու վերաբերյալ. «Ամենքը սպասում էին քահանային, որ սեղանը օրհնե և ապա սկսեին ուտել: Թե կերակուրները և թե հացը այնքան առատությունը գրված էին սեղանի վրա, որ ինչպես ասում են, ասեղ դեցելու տեղ չէր մնացել: Այդ նրա համար էր, որ հյուրերը չամաչեին, չքաշվեին, որ ուտեին, որքան կամենում էին և դարձյալ մեծ մասը մնաք սեղանի վրա: Այդ ամոթը ոչ այնքան շատակեր հյուրին, որքան տան տիրոջը կվերաբերեր, եթե նրա սեղանի մի փոքրիկ մասն անգամ ըացվեր: Ոտքի վրա մեզ պատվելու համար ծառայում էին տան հարսները, աղջիկները և պատանիները: Կատարյալ իրարանցում էր տիրում, երբ որևիցե պատվեր էին տալիս այդ ընտանեկան սպասավորներին: Կանայք թեև մեզ հետ չէին խոսում, բայց ուրիշ տեղերի հայ կանանց

⁶ Սասնա Հազոթ քաղաքի «Փլավենց» ազգատունն իր անվանումն ստացել էր հյուրերին մշտապես փլավ մատուցելու համար: Իսկ Գելիեգուզան գյուղում «Գախորնի» կամ «Դավրաշնի» անվանվող ազգատունն իր այդ մականունը ստացել էր երկու քուրդ աղաների պատվին մորթած եզը տան տղամարդկանց կողմից ամբողջությամբ ուտելու համար: Քուրդ աղաներից մեկը նրանց շատակերության վրա զարմացած, գոչել է. «գախոր» եզ ուտող, իսկ մյուսը՝ «դավրըշ» սև բերան, գայլի բերան: Երբեմն էլ այնքան առատ էին հյուրասիրում, որ հյուրընկալող մարդիկ այլ վայրերում երգվում էին այդ հյուրասեր գերդաստանի հացով (ԴԱՆ, տ. 3, էջ 118–126, տ. 7, էջ 185, 200, տ. 9, էջ 83):

⁷ «Բազմավեպ», 1936, №1–2, էջ 47:

⁸ ԴԱՆ, տ. 8, էջ 126–127:

նման, երեսները չէին ծածկում: Ռեսի ընտանիքից բացի նրա ավագ եղբայրներից ոչ ոք սեղանի վրա նստած չէր: Կրտսեր եղբայրները, ձեռքերը կրծքի վրա խաչաձև դրած, անշարժ կանգնած էին և հրամանի էին սպասում: Կանանցից ոչ ոք սեղանակից չէր: Այդ սովորությունը պահպանվում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ սեղանի շուրջ օտար հյուրեր կան, այլև իրենց ընտանեկան շրջանում կինը տղամարդու հետ միասին չի ճաշում: Նախ ուտում էին տղամարդիկ և ապա կանայք»⁹:

Անչափ ուշադրավ են Հովսեփի Օրբելու ազգագրական ղիտարկումներն Արևմտյան Հայաստանի Մոկս գավառում, ուր նա եղել է 1911–1912 թթ.: Այստեղ Հ. Օրբելին հավաքում է շատ հետաքրքիր, կարելի է ասել՝ ազգագրական, րանահյուսական և բարբառագիտական եզակի նյութեր: Ուշադրավ են հատկապես միջէթնիկ հարարերությունները, հեղինակին հյուրընկալած իր հայանպաստ գործունեությունում հայտնի քուրդ գավառապետ Մուրթուլա բեկի տանը հյուրընկալման մանրամասները: Սովորույթի համաձայն, Մոկսում ևս հավաքությունների կամ ճաշերույթների ժամանակ ընդունվում էին բարձրին (դմբիկներին)՝ ըստ ավագության կարգի, որը հիշեցնում է հին իրանական ու հայկական «Գահնամակի» կարգը¹⁰:

Մեծ ուշադրություն էին հատկացնում հյուրի սենյակին և անկողնուն: Հյուրերի համար առանձին սենյակներ ունեին միայն մեծահարուստները: Շատ դեպքերում էլ հյուրը քնում էր գլխատանը՝ տանտերերի հետ, ուր նրան հատկացվում էր ամենապատվավոր տեղը՝ թոնրի կամ թվեքի (օջախ) մոտ, նահապետի կողքին: Սակավ էին այն ընտանիքները, որոնք հյուրերի համար նախատեսվող հատուկ անկողին կարող էին ունենալ, ուստի չունեցողները դիմում էին հարևաններին, կամ էլ ընտանիքի անդամներից մեկի անկողինն էին հատկացնում հյուրին: Այստեղից էլ «մեզ նեղ կանենք, ձեզ տեղ կանենք» ասույթը: Հյուրերի անկողինը պահվում էր առանձին, խնամքով ու մաքուր՝ «սևերես» չլինելու համար: Սովորական ընտանիքներում իբրև անկողին գործածել են կարպետը կամ թաղիքը՝ որպես ներքնակ, և մազե փալասը՝ վերմակ: Աղձնիքի հովտային, առավել քրդախառն շրջաններում անկողինը «յաթաղ» են անվանել:

Հյուրերի հանդեպ վերաբերմունքը տարբեր էր լինում, նայած նրա սեռին, դիրքին ու ազգությունը: Որոշակի տարբերություններ էին դրվում ծանոթ և անծանոթ, պաշտոնյա կամ աղքատ հյուրերի միջև: Առավել մեծ ուշադրության էին արժանանում բարձրաստիճան անձինք, հեռվից եկող խնամիները, քավորը, հայ մտավորականության, ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչները և այլք: Վերաբերմունքի տարբերություն կար նաև արական և իգական սեռի հյուրերի միջև. տղամարդ հյուրը խորհրդանշորեն հաց էր կոչվում, իսկ կինը՝ կտոր (հացի): Կին հյուրերով զբաղվում էին միայն կանայք, հատկապես տանտիրուհին, իսկ տղամարդ հյուր-

⁹ Ր ա ֆ ֆ ի. Երկերի ժողովածու տաս հատորով (այսուհետև՝ ԵԺ). հ. 4, Երևան, 1965, էջ 332–333:

¹⁰ И. А. Орбели. Фольклор и быт Мокса. М., 1982. Հմտ. Գ. Ս. В а р - д у м я н. Этнографическое исследование Иосифа Орбели в Моксе. — Международная конференция "Археология (VI), Этнография (V) и фольклористика Кавказа (III)", Тбилиси, 2004.

րերին դիմավորողը, ողջունողը ե. ներս հրավիրողը տան նահապետն էր,¹¹ իսկ սննդի և կենցաղի հարցերով տանտիրուհին (տանդպիներ)՝ «ձեռքի տակ օգնական ունենալով հարսներին»: Հյուրի առջև դուռ բացող-փակողը ջահել հարսն էր: Մինչդեռ Աղծնիքի քրգախառն հովտային շրջաններում կանայք և աղջիկները խիստ մեկուսացված էին: Խտրականությունը երևան էր գալիս հատկապես անկոչ (անցանկալի) հյուրերի նկատմամբ, որոնք չարաշահում էին «Հյուրն Աստծունն է» արտահայտությունը և նյութական վնաս հասցնում հյուրընկալներին: Իսկ ցանկալի հյուրերը տան անդամ էին համարվում:

Հարսները պարտավոր էին մաքրել հյուրի տրեխները, լվանալ գուլպաները, գցել անկողինը, ստեպ-ստեպ հանել այն արևի տակ, կարգի բերել նրան հատկացված անկյունը և այլն: Տան փոքր հարսը մինչև բոլորի քնելը պիտի միշտ դռան հետևը կանգնած լիներ՝ ամեն տեսակ ծառայություններ կատարելու: Պատվավոր օտարականին, այդ թվում՝ քուրդ տարեց հյուրին, նա ամեն օր, լուսադեմին տանում էր տաշտով ջուր, սրբիչ և այլն, որպեսզի քուրդը, ըստ սովորույթի, լվանա իր գոտկատեղից ներքև: Հարսը տան նահապետին պիտի տեղեկացներ, որ ինքը կատարել է հյուրի բոլոր ցանկությունները, որից հետո իր գործին անցնելու թույլտվություն ստանար:

Հայաստանի պատմագագարական գրեթե բոլոր մարզերում, երբ նահապետական գերդաստաններում երևում էր մի հյուր կամ ճանապարհորդ, ամենակրտսեր, ջահել հարսը պարտավոր էր իսկույն ջուր տաքացնել, լվանալ հյուրի ոտներն ու գիշերն էլ անկողին գցել, անգամ օգնել նրան հանվելիս ու պառկելիս: Եվ հյուրն իրավունք չուներ հրաժարվելու հարսի նմանատիպ ծառայություններից, այլպես վիրավորած կլիներ տանտրեբերին: Ուշագրավ է, որ չխոսկան հարսն իրավունք չուներ օտար տղամարդու առաջ երևալու: Իսկ այժմ նա հյուրի ոտքերն էր լվանում, օգնում զգեստները հանելուն և պառկելուն: Տան անդամները հյուրին վերաբերվում էին սիրալիր, ամեն բան անում, որպեսզի չնչին չափով իսկ չվիրավորվեր նրա ինքնասիրությունը, այլպես տանտերը կարող էր խստագույնս պատժել հյուրին վիրավորանք հասցնող տնեցուն¹²: Հյուրն էլ իր հերթին պարտավոր էր զուսպ ու պարկեշտ լինել, հարգել իրեն մատուցվող բոլոր ծառայությունները, բավարարվել այն ամենով, ինչ հրամցվում էր: Այս ամենը հիմք է տվել Խ. Սամուելյանին կարծիք հայտնելու, որ այս սովորույթը, ըստ երևույթին, ազգագրական դրականության մեջ հայտնի, երբեմնի կրոնական հետերիզմի մնացուկային դրսևորումներից է¹³:

Հյուրընկալող ընտանիքի սրբազան պարտքն էր հյուրի անձնական անվտանգությունը: Ինչպես ասվում էր՝ «Հյուրի գլխից մազ անդամ չպիտի պակասեր»: Հյուրընկալ օջախը պարտավոր էր պաշտպանել իր տունը

¹¹ Սասնա Կուսդետ գյուղում, ուր ամեն մի ընտանիք հազիվ էր կերակրվում փոքրիկ, անբերրի հողակտորից ստացված բերքով, որտեղ բարձր բերք ապահովելու համար մշակում էին մեծ խնամք պահանջող և ոչ գյուղամարս կլկի (գլգիլ) կոչված հացահատիկ, բնակիչները դարձյալ անչափ հյուրասեր էին, բարեհոգի, իրենց ունեցած-չունեցածը առատորեն բաժին էին հանում հյուրերին (ԴԱՆ, տ. 3, էջ 119-124, տ. 8 էջ 60-61):

¹² ԴԱՆ, տ. 3, էջ 67, 125, տ. 4, էջ 61:

¹³ Խ. Սամուելյան. Մատրիարխատ. Հին Հայաստանի կուլտուրան. հ. Ա, երևան, 1931, էջ 232:

ոտք դրած ապաստան խնդրող մարդուն: Նման դեպքերում տան տղամարդիկ ստիպված էին լինում զենքով պաշտպանել իրենց ապավինած Հյուրի անվտանգությունը և հետևել այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրան չէին հասցրել իր ուզած ապահով վայրը¹⁴: Հյուրի պաշտպանությունը և անվտանգությունը ոչ միայն տվյալ տան, այլև ազգաառհմի պարտքն էր: Հիվանդ Հյուրին երբեք ճանապարհ չէին զնում մինչև նրա ապաքինումը: Նրա խնամքը հանձն էր առնում տան մեծ մայրը՝ օգնական ունենալով մշտապես նրա պահանջները կատարող փոքր հարսին: Հյուրընկալվողի տանը Հյուրի անսպասելի մահվան պարագայում, հավաքվում էին համայնքի հեղինակավոր տղամարդիկ, որոնք էլ ապահովում էին հանգուցյալին իր բնակավայր հասցնելը, հոգում ծախսերը, որպես ուղեկից նշանակում Հյուրընկալին և համայնքի մի հեղինակավոր անձի՝ դրանով հարգանքի տուրք մատուցելով ոչ միայն մեռելի ընտանիքին, այլև նրա համայնքին¹⁵:

Աղձնիքում և Հայաստանի այլ նահանգներում, X–XIV դդ. սկսած, երբ այստեղ թափանցեցին խաչնարած վաչկատուն քրդական ու թուրքական ցեղերը, Հայ ժողովրդին պարտադրվեց նաև հարկադրական Հյուրընկալում: Քրդական զինյալ խմբերը, հարկահանները, ցեղապետներն ու նրանց պատվիրակներն իրենց այցելություններով մշտապես պատուհաս էին դառնում տարաբախտ Հայ բնակչության գլխին: Օղտվելով տեղաբնիկների անպաշտպանվածությունից՝ վայրենարարները Հյուրի անվան տակ մեծ վնասներ էին պատճառում ոչ միայն նյութական, այլ նաև բարոյական առումով, որովհետև իրենց կացութաձևի մեջ տակավին պահպանում էին Հյուրասիրական հետերիզմի հետքերը: Ուստի և պատահական չէր, որ Հայերը հարկադրված էին կառուցել համայնքային իջևանատներ՝ այդպիսի անկոչ Հյուրերին առանձնացնելու և վերահսկողությունն ուժեղացնելու նպատակով: Համայնքային Հյուրանոց-օղաների դուռը մշտապես բաց էր՝ գզիրի մշտական հսկողությամբ: Այնտեղ սաքունների (բուխարու աջ և ձախ կողմերի հողե թմբերի) կամ առգելների (փայտե թախտերի) վրա դրվում էին անկողինները, ճամփորդական իրերը: Համայնքային Հյուրընկալման վայր կարող էր ծառայել նաև դյուզի տանուտիրոջ բնակարանին կից կամ վերնամասում առանձին մուտքով կառուցված օղան: Նման Հյուրեր ունեցողները կանանց առանձնացնում էին բնակարանի խուլ անկյուններից մեկում: Կանայք մեկուսացված էին մնում՝ մինչև Հյուրերի հեռանալը: Գոյնը անկոչ Հյուրերի համար տեղ էր հատկացնում համայնական օղա-Հյուրասենյակում և անմիջապես սուրճով Հյուրասիրում, մինչև ուտեստ պատրաստելը: Այս դեպքում Հյուրերի ձեռքին ջուր լցնողները պատանիններն էին, իսկ մատուցողները՝ գզիրը և տան երիտասարդները: Երբ հաճախակի էին կրկնվում ստվար խմբով նման Հյուրերի

¹⁴ Սասնա Գրմավ գյուղի տանուտեր Ստեփոյի տանը Հյուրընկալվում է մի թուրք ոստիկան, մինչ այդ էլ նրա տանը Հյուրընկալված է եղել մի քուրդ: Ոստիկանը հրացանը կախում է պատից, իսկ քուրդը, հրացանի հետ «խաղալով», սպանում է տանտիրոջ միակ որդուն: Տանուտերն իր հարազատների վրեժխնդրությունը կանխելու համար (որոնք պատրաստ էին քրդի «արյունը խմել»), հինգ հոգու ուղարկում է ոստիկանին ուղեկցելու, իսկ քրդին էլ թաքցնում է մի այլ տեղ՝ Հաջորդ օրն ապահով տեղ հասցնելու (ԴԱՆ, տ. 3, էջ 119–126):

¹⁵ ԴԱՆ, տ. 3, էջ 120–121, 125:

այցելությունները, դզիրը հերթական կարգով սնունդ էր հավաքում համայնքից: Միայն պառավ տանտիրուհին էր, որ կերակուր մատուցելու համար կարող էր երևալ անկոչ հյուրերին: Այլակրոնների օգտագործած յուրաքանչյուր իրը հարամ էր համարվում և նրանց գնալուց հետո մաքրվում էր մեռուներով կամ քահանայի օրհնած աղով¹⁶: Թուրք և քուրդ հյուրերի գործածելիք ամանեղենը և անկողինն առանձին էր, որն էլ գործածելուց հետո լվանում, մաքրում ու պահում էին: Քրդախառն բնակեցված հովտային շրջաններում հայերի գործածած սպասքեղենը և անկողինը սրանք «հարամ» էին համարում և պահանջում էին նորը: Աղծնիքի գաշտային շղնամիր և շրջակա այլ գյուղերում համայնքային հյուրանոց-օգաններում երկու ծալքատեղ էին հատկացնում՝ հայերին առանձին, այլադավաններին՝ առանձին: Նրանց քնելատեղն էլ էր առանձին լինում: Հայ և քրիստոնյա այլազգ հյուրերն ընդունվում էին որսլես տան անդամ և հյուրասիրվում մեծ տան մեջ, օջախի շուրջ¹⁷:

Աղծնիքում հայ հյուրընկալն բարձրաստիճան թուրք ու քուրդ անձանց հյուր ընդունելիս երբեմն ցուցաբերում էր հարկադրական ստրկամտություն, ողջունում քրդական ժեստերով, խոնարհվում նրանց առջև և ձեռքը հասցնում մինչև գետին, ապա դնում ճակատին, որ նշանակում էր՝ նրանց տրորած հողը դնում է իր գլխին: Քիչ թե շատ պատվավոր օտարականին ողջունելիս, տանուտերը ձեռքը դնում էր կրծքին, ապա՝ ճակատին, որ նշանակում էր, թե հյուրը տեղ ունի իր սրտի և գլխի վրա: Բարեկամին ընդունելիս, նախ, ձեռքը դնում էր շուրթերին, ապա՝ ճակատին, ցանկանալով ասել, թե համբուրում և գլխից բարձր է պահում նրա պատիվը: Ձեռք թոթովելով ողջունելը կիրառվում էր հայազգի հյուրեր ընդունելիս:

Անցողիկ-հարկադրական հյուրընկալումը, համենայն դեպս, հայերը մի կերպ տանելի էին համարում: Կար ավելի անտանելին: Վաչկատուն քրդերը, ձմեռանոցներ չունենալու պատճառով, աշնան վերջին իջնում էին հայոց գյուղերը և պահանջում հյուրընկալել իրենց ընտանիքներին ու կերակրել, տեղավորել իրենց անասունները գոմերում ու փարախներում և ապահովել կերով: Հայ ընտանիքները հարկադրված էին «հյուրընկալել բարբարոսներին» և 5-6 ամիս անհատույց ծառայել նրանց: Նրանք «տարվան երեք եղանակներուն՝ գարուն, ամառ և աշուն, զանոնք իրենց հաշվոցն աշխատեցնելի գկնի՝ ձմեռն ալ խշլա դրությամբ իրենց բոլոր անասուններ՝ ձի, ոչխար, տավար կը ցրվեին անոնց վրա պահելու մինչև գարնան և եթե այդ անասուններն մեկ սատկեր ժողովուրդ պարտական կըլլար անոր փոխարեն երկու հատ վճարել և գոհացնել»¹⁸: Անսլաշտպան հայը պարտավոր էր կերակրել և օթեան տալ նաև հարկահաններին: Գյուղական գզիրն օրը երեք անգամ ուտելիք էր մատակարարում նրանց՝ նախաճաշին՝ սեր, մեղր, կարագ, մածուն, ճաշին՝ փլավ, հավ, մածուն, ընթրիքին՝ ձվածեղ, թանապուր և այլն: Ուտեստը մատակարարվում էր հերթա-

¹⁶ ԴԱՆ, տ. 8, էջ 104-105, տ. 9, էջ 81-83:

¹⁷ ԴԱՆ, տ. 9, էջ 81-84:

¹⁸ Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 5900, Թ. 516-518:

կան կարգով, ըստ ցուցակի: Երևույթ, որի վերաբերյալ ուշագրավ նկարագիր են թողել Գ. Սրվանձտյանցը¹⁹ և Րաֆֆին²⁰:

Դարերի ընթացքում արդեն կենցաղ էր դարձել, որ ամեն մի քրիստոնյա ընտանիք պարտավոր էր ոչ պակաս երեք օր իր տանը «հյուրընկալել» մահմեդական ճանապարհորդի և պետական ծառայողի: Քրիստոնյա տանտերն իրավունք չունեին հրաժարվելու դրանից և պարտավոր էր առանց առարկության հայթայթել այն ամենը, ինչ նա կպահանջեր, կատարել նրա քմահաճույքները: Այդպիսի հյուրերը երբեմն կամայականությունների զոհ էին դարձնում հյուրընկալողին: Հաճախ անկոչ հյուրի կողմից ոտնահարվում էին հայ բնակչության բարոյական սրբությունները, պատվի իրավունքը²¹: Մեր բանասացներից մեկի հաղորդած ուշագրավ տեղեկություն համաձայն, այդ բանն առավել ցայտուն էր դրսևորվում թուրքական կառավարության քրիստոնյա կանանց համար սահմանած տուրքը հավաքելիս: Ըստ այդ տուրքի մաղի խեմքը, որը մաղատար էին անվանում, անցկացնում էին կնոջ գլխով և մեջքով: Եթե խեմքը մնար կնոջ կոնքերին, հարկ էին վերցնում²²: Հայ բնակչությունը, առանձնապես սասունցիները, թեպետ վերին աստիճանի հյուրասեր էին և ամեն հարգանք ցույց տվող օտարականին, բայց վրեժխնդիր էին բարոյազուրկների նկատմամբ:

Հողվածը թեև վերաբերում է պատմաղագագրական որոշակի մարզի, այն ողջ հայության այդ սովորույթի մի տարբերակն է:

ОБЫЧАЙ ГОСТЕПРИИМСТВА АХДЗНИКСКИХ АРМЯН (XIX – XX вв.)

РАФИК НАГАПЕТЯН

Резюме

Проблема гостеприимства — одна из неисследованных в армянской этнографии. В данной статье, на основе полевых этнографических материалов, представлены обычаи гостеприимства ахдзникских армян. Согласно критериям традиционного обычного права ахдзникских армян существуют определенные нормы приветствия, размещения, обеспечения отдыха и проводов. В тех случаях, когда гость был знакомым хозяина дома и известной личностью, родст-

¹⁹ «Արձուի Վասուրականի», 1862–1863, 3, էջ 73:

²⁰ Րաֆֆի. Եժ, հ. 4, էջ 318–319:

²¹ Տե՛ս Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г. М., 1896, с. 143. Մեկ այլ աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ հայ գյուղացին, հարկերը հավաքելու ընթացքում պարտավոր էր կերակրել մյուսթեղիմին ու նրա հետ եղածներին այնքան ժամանակ, որքան որ նրանք դուրսվում էին գյուղում «երբեմն այ կը ծեծվին և երբեմն այ կանանց պատիվն կարտավորվի» (տե՛ս Ատենադրութիւնք երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ. Կ. Պոլիս, 1874, էջ 470):

²² Սասնա Գոմս գյուղից Իսրոն դառնում է հայդուկ թուրք հարկահանին սպանելու ե իր տունն այրելու համար: Այդ բանը կատարվում է այն ժամանակ, երբ նա հարկահաններից պահանջում է չչափել իր կնոջ կոնքերը և մաղատարը չանցկացնել կնոջ գլխով ու մեջքով, պատրաստ լինելով տալ պահանջվող տուրքը (ԴԱՆ, տ. 3, էջ 120–121):

венники хозяина дома, близкие и соседи встречали гостя во дворе, а иногда — на подступах к селу. Если гость был взрослым мужчиной, его встречал хозяин дома, если женщина — хозяйка. Молодого гостя встречали во дворе, пожилых — на улице, почетных гостей — на подступах к селу. В каждом доме была гостевая постель, которая отличалась от обычных пышностью и чистотой. Незнакомым визитерам и путникам тоже оказывали радушный прием. В жизни западных армян, и в частности армян Ахдзника, которые жили в условиях смешанного обитания с турками и курдами, к сожалению, во многих случаях гостеприимство носило принудительный характер, в основном как следствие иноземного господства. Несмотря на то, что статья посвящена одной этнографической области, в ней отражается проявление обычая гостеприимства всего армянства.

CUSTOM OF HOSPITALITY OF THE ARMENIANS OF AGHDZNIK
(The 19th – the 20th cent.)

RAFIK NAHAPETYAN

S u m m a r y

The problem of hospitality has not been studied in Armenian ethnographical science up to now. This article tries to introduce the customs of the Armenians of Aghdznik, on the basis of field ethnographical materials. According to traditional customary law criteria of the Armenians of Aghdznik, certain standards of greetings, lodging, security of rest and farewell functioned. In the cases, when the guest was the host's acquaintance and a famous person (the news of his coming was known beforehand), the host's relatives, close friends and neighbours met the guest in the yard and, sometimes, on the approaches to the village. If the guest was an elderly man, the host met him, if a woman – the hostess. The young guest was met in the yard, the elderly one – in the street and the guests of honour – on the approaches to the village. Each house had a bed for the guest, that differed from the family bed with its luxury and cleanness and the bed was in the most honorary place. Unfamiliar visitors and travellers were also treated cordially. Unfortunately, hospitality had compulsory character in many cases, mainly as a result of foreigners' domination, in the life of Western Armenians, particularly the Armenians of Aghdznik, who lived together with the Turks and the Kurds. Though the article refers to a certain ethnographical period, it represents a version of that custom for all the Armenians.